

РОЗВИТОК ІДЕЇ ПОМІСНОСТІ В БЕРЕТЕЙСЬКИХ ЧАСАХ

1. Проблема помісності у Фльоренції і в Бересті

Постанови Берестейських Синодів ґрунтуються на рішеннях Фльорентійського Собору і багато в дечому до них подібні, хоч і немало від і них різняться. Як Фльорентійський Собор, так і Берестейські Синоди велися у формі договору між двома партнерами – двома помісними Церквами: Константинопольською і Римською у Фльоренції, а Київською і Римською у Бересті. Рішення ґрунтувалися на принципі узгодження спірних питань, а не на навороті одних “неправовірних” на правовірні інших.

Головним спірним питанням, особливо на Берестейських Синодах, не була зверхність Римського архиєрея над помісними Церквами. Приймалося її як уже вирішену справу, а публічне визнання тої зверхності ставало немов виявом і завершенням взаємної згоди. Подібно як у сучасних нам відносинах між Католицькою і Православною Церквами не заперечується навзаєм важности Пресвятої Євхаристії, але спільна участь у Євхаристійній Жертві має бути щойно виявом і завершенням взаємного поєднання. Тому в Берестейських часах Київська ієрархія здержувалася від публічного визнання зверхности Римського архиєрея, аж доки не будуть поладжені спірні питання. Тимбільше, що це був найсильніший аргумент, щоб добитися позитивного для себе вирішення спірних проблем.

Справжньою ключовою проблемою, як у Фльоренції, так і в Бересті було збереження індивідуальности помісних Церков Константинополя чи Києва під спільним верховним проводом Римського архиєрея.

У Фльоренції Візантійські Отці Собору найбільше турбувалися теологічним аспектом своєї індивідуальности, щоб не накидати візантійцям західньої схолястичної богословії про походження Святого Духа та про інші правди віри. На сторожі юридичної і літургічної помісности Константинопольської Церкви стояв тоді ще досить авторитетний і сильний Візантійський імператор.

Інакше було в Бересті, півтора століття пізніше. Теологічні проблеми, якими зрештою Київська Церква ніколи дуже не займалася, були вже вирішені у Фльоренції. Натомість життєвим питанням було збереження юридичної і літургічної індивідуальности Київської Церкви, головню тому, що вона не могла числити на жадну державну захорону. Це й спонукувало Київську Церкву запопадливо зберігати своє традиційне пов'язання з Константинопольським патріархом як одинокою опорою перед наступом латинсько-польського централізму і уніформізму.

Зв'язки Київської Церкви з Константинополем не були ніяким запереченням найвищої зверхности Римського архиєрея над цілою Вселенською Церквою, у тому й над помісною Київською. Під турецьким володінням не один Константинопольський патріарх визнавав зверхність Римського архиєрея згідно з Фльорентійським рішенням, хоч не міг цього публічно виявити папі, який очолював християнський антитурецький фронт. Такі патріархи не противилися, але навіть заохочували, щоб

помісні Церкви поза Турецькою імперією вдержували приязні зв'язки з Римською, зберігаючи однак свою помісну індивідуальність. Це виразно написав Константинопольський патріарх Ніфон II 1498 року Київському Верховному архієпископові Йосифові Болгариновичеві:

Хай буде вам відомо, що цей Синод [Фльорентійський] був і дуже світлий, і велично апробований загальним одобренням ... Але твоя світлість матиме немалий привід і вимівку, якщо скаже, що без Константинопольської згоди, себто твого патріярха, не може нічого діяти...

...Тож твоя всечесність хай ніяк забагато не противиться, але приязно відноситься, бо й ми дозволили священикам, які живуть на островах під Всесвітлим Венеціанським сенатом, відправляти з латинниками моління і святкування...

...Ми насправді, хоч якби бажали, однак ніяк не можемо робити те, що є цінним для справи...¹

2. Помісність і духовний рівень

Чим довше закріплювалася Турецька імперія на руїнах Візантійської, тим щораз слабшою опорою ставав відклик до Константинопольського патріярха. Зокрема коли по Тридентійським Соборі (1545-63) внутрішньо скріплена Римська Церква почала поширювати ідею строго централізованого проводу на весь християнський світ. Ключовою справою цього централістичного процесу була вимога, щоб Римський престіл рішав про кожну єпископську номінацію.

Іншим практичним виявом Римського централізму були папські нунції, які в другій половині XVI століття появились у всіх католицьких державах і старалися про прямий контакт між місцевими Церквами і Римським центром. Тоді кожна помісна Церква була приневолена виразно определити своє відношення до Римського верховного проводу. Відклик до посереднього свого зверхника-патріярха тратив змисл, тимбільше, що саме значення патріярха у Вселенській Церкві щораз підпадало.

Однак у цьому зближенні і оформленні свого відношення до центрального проводу крилася небезпека затратити свою індивідуальність і перемінитися в безпідметний адміністративний сектор одної уніформної Церкви. Чим слабша була помісна індивідуальність, чим нижчий її духовний рівень, тим грізніша небезпека цю індивідуальність затратити у вселенській єдності. Подібно як тим легше ставали заморські країни колоніями європейських імперій, чим нижчий був їх культурний рівень.

Для збереження помісної індивідуальности Київської Церкви конечно було скріпити її духовну вартість. Індивідуальною не могла залишитися духовна порожнеча чи руїна, спричинена моральним занепадом і протестантською революцією XVI століття. З другого боку, годі в ізоляції подбати про підвищення духовности. Для

¹ M. Harasiewicz, *Annales Ecclesiae Ruthenae* (Leopoli 1862), pp. 149-155. *Monumenta Ucrainae Historica [МУН]* (collegit A. Šeptyckyj), Vol. I (Romae 1964), No. 7, pp. 6-7.

цього потрібно було допомогти інших сильніших помісних Церков, між якими найсильнішою була помісна Римська Церква, оживлена й скріплена Тридентійським Собором.

Так то в другій половині XVI століття Київська Церква стояла перед життєвою дилемою. З одного боку вона була приневолена визначити своє відношення до центрального Римського проводу і централізованої Римської Церкви, що крило в собі небезпеку затратити свою індивідуальність. З другого боку Київська Церква потребувала зближення і помічі Римського проводу й Церкви для скріплення своєї духовости і цим самим для утвердження своєї індивідуальности.

3. Зусилля мирян підняти Київську індивідуальність

Духовний рівень Київської Церкви, зокрема її священства та ієрархії, був у другій половині XVI століття такий низький, що Київський церковний провід не був здатний зайнятися скріпленням духовости своєї Церкви. Ініціативу перебрало зорганізоване у братства мирянство, а також ця шляхта, що ще залишилася при традиції Київської Русі. Зокрема найвищий світський авторитет тодішньої Русі, нащадок Київської династії Ігоревичів, воєвода столичного міста Києва і князь тодішнього культурного центру в Острозі на Волині – Константин Острозький передував у піднесенні освіти, духовости, а з цим і розуміння суверенної помісности Церкви у Київській Русі.

Як справжній державницький муж, Острозький розумів, що для здійснення духовного підйому потрібно співпраці з іншими культурними й церковними центрами, особливо з оновленим західнім. Тож звернувся він перший за поміччю до Заходу, запрошуючи ще 1567 до зустрічі й співпраці представників Римської Церкви: одного з Домініканського чину професійних теологів, а другого світського каноніка і визначного львівського проповідника Пйотра Павензкого, прозваного Скаргою.

Та звідси помічі Острозький не одержав, а Скарга запрошення навіть не прийняв. Щобільше, коли два роки пізніше він вступив до Чину Ісусовців (Єзуїтів) то працював не на скріплення Київської Церкви, а на абсорбовання її польсько-латинською. У своїй книжці *О едносыці косьцьола Божего под єдним пастежем*, написаній 1574, він просто закликав вірних Київської покидати свій церковний провід і включатися в Римську Церкву:

...руський народе, не чекаючи дбай про свою душу. Якщо твої старші духовні єдности ... не хочуть, відступи від них ...²

Цей виступ на послаблення помісної самоуправи Київської Церкви був зовсім протилежним до ідеї і зусиль князя Острозького.

² "О іедносі косьціола Божего под іедным пастежем. У о Грецьким од тей іедносі одстапеніу", *Русская историческая библиотека VII* (С.-Петербург 1882), столб. 223-526. 3 частина, 10 розділ.

4. Завершення Московської помісности патріархатом

У той час, коли Київська Церква у Польсько-литовській державі мусіла стерегтися, щоб не втратити своєї помісности зовсім, у сусідній Московщині державна Московська Церква здійснювала свої найвищі церковні амбіції. Римський престіл був готовий піти назустріч московським стремлінням під умовою, щоб Московська Церква приєдналась до Римської, а головню якщо Московщина вступила б до антитурецької ліги держав, що її так наполегливо збирали й очолювали Римські папи.

Тодішній московський цар Іван IV Грозний, фактичний голова Московської Церкви, не бажав ані вступати в антитурецьку війну, а ще менше, щоб його державна Церква узалежнювалася від Римського папи. Про це добре переконався, а при цьому й розчарувався Москвою папський легат Антоніо Поссевіно, який у роках 1581-82 їздив з такою пропозицією до Москви.

У тому ж часі Константинопольський патріарх Єремія II попав у турецьку неласку, і 1584 турки його ув'язнили. Римські дипломати добачували в скрутному положенні патріарха Єремії добру нагоду зреалізувати свої нереальні комбінації про втягнення Москви в антитурецьку лігу, зовсім не затурбовані недавню невдачею місії Поссевіна. Виринала була тоді думка, щоб звільнити патріарха Єремію і поселити його в Москві. Таким чином задоволено б московські амбіції на патріарше завершення Московської Церкви, а при цьому через протитурецького патріарха пов'язано б північно-східню Європу в антитурецький фронт.

Поссевіно, який у поворотній дорозі з неуспішною своєю місією до Москви зустрічався був 1583 з князем Острозьким, краще розумів московський абсолютизм, а цим самим утопійність римських комбінацій. Він ніяк не вважав Москву за відповідне місце на осідок звільненого грецького патріарха, а пропонував радше Київ. Тодішній папський нунцій у Польщі Альберто Больонетті вказував на Львів або Вильно як екзильний осідок Константинопольського патріарха.

У 1586 турки під тиском opinii врешті звільнили Єремію, але не реґабілітували його на патріарший престіл. Так то державно не признаний Константинопольський патріарх вибрався 1588 шукати собі нового притулку в Східній Європі. Польський канцлер Ян Замойскі дораджував йому осісти в Польсько-литовській державі, але патріарх побоювався польської домінації. У липні того ж року поїхав він до Москви, щоб осісти там як екзильний Константинопольський, або як новий Московський, патріарх.

Однак Іван Грозний не бажав у Москві грецького патріарха, ані з Константинопольським, ані з Московським титулом. Цар хотів мати собі підчиненого москвича за патріарха і тому Московський синод у січні 1589 проголосив місцевого митрополита Йова (1586-1605) патріархом Москви. Чотири місяці пізніше Єремія рад-не-рад це проголошення потвердив і так державна церква Московщини зрівнялася в титулі з Константинопольською і від неї зовсім незалежилася.³

³ Римські комбінації з'єднати московського царя Івана IV до проти-турецької ліги описані, на основі тогочасних документів, у творі: О. Halecki, "From Florence to Brest", *Sacrum Poloniae Millenium* (Rzym 1958), стор. 193 і дальші, а про плян поселення патріарха Єремії II в Москві на стор. 216.

З свого боку турецький султан у липні 1589 повернув Єремії патріарший престіл Константинополя, і реабілітований патріарх вибрався у поворотну дорогу домів.

5. Авторитет патріарха для Київського ієрарха

Безперечно, що всі ці комбінації з перенесенням Візантійського патріаршого осідку на територію Київської Церкви, як рівно ж фактичне створення нового патріархату в Москві мали вплив на розвиток світогляду Київської ієрархії. Правда, вона ніяк не думала наслідувати Москву. Перш усього, не було в неї для цього своєї державної влади, яка могла б і хотіла б поставити Константинопольського патріарха перед доконаний факт. Та важніше, що для Києва була чужа ідея державної Церкви. Збереглася ще давня традиція Княжої Русі не ізолюватися, а шукати співжиття з іншими народами, жити в злуці з іншими християнами, входити в склад Вселенської Церкви. У Польсько-литовській державі долучувався до того ще тактичний мотив: можливість відклику до авторитету Константинопольського патріарха як на опору проти латинсько-польського наступу.

Це все однак не виключало потреби скріпити свій суверенний авторитет для переведення внутрішніх реформ, а ще більше для налагодження відносин з Римським престолом. Щоб у відносинах з Римським центром Київську Церкву не трактували як безавторитетну масу індивідуальних християн, мало помагав відклик на далекий Константинопіль. Перебуваючи в турецькій державі, не лише Єремія, але кожний Константинопольський патріарх не смів виявити навіть найменшого натяку, що він сприяє якійсь співпраці східних християн з Римським папою. Всякі проримські симпатії кваліфікували турки як протидержавну змову з антитурецьким фронтом.

Тож коли в часі I Берестейського синоду, у серпні 1589, Київська ієрархія звернулася до патріарха Єремії II з заявою, що

...треба старатися про справжню єдність з Латинською Церквою, щоб потім мати від неї поміч відповідно до потреби, на що патріарх відповів, що ця думка є святою та що щасливими повинні почуватися ті, яким не заборонено її виконати, але не вільно це робити тим, які підлегли туркам, задля різних небезпек...⁴

Цей вислів дуже добре ілюструє загальне наставлення Константинопольських патріархів під турецьким володінням, зовсім відмінне від попереднього у Візантійській імперії. Це нове наставлення Константинопольських патріархів охопив польський історик Оскар Галецькі таким твердженням:

...політика патріархату не була диктована ніякою основною ворожістю до Риму, але раціями догідности: під турецьким

⁴ "...si doueua tentare una uera unione con la Chiesa Latina per hauer poi aiuti da quella secondo il bisogno, al che il Patriarca replicò il pensiero esser santiss(im)o, et che felici doueuan reputarsi quelli, à chi non era uietato l'esseguirlo, ma che non era licito di farlo à chi staua soggetto à Turchi per uarij pericoli..." Це становище патріарха Єремії II записав папський легат А. Possevino так як подали йому Київські владики. Вперше відкрив цю записку О. Halecki, "Isidore's Tradition", *Analecta OSBM IV(X)* (Romae 1963), p. 39.

володінням не був можливий жадний зв'язок з Святою Столицею, але Східні Церкви у вільних католицьких краях могли робити договір з Першим Римом, не зриваючи конечно з Другим Римом ...⁵

Така свобода “робити договір з Першим Римом” була з одного боку дуже догідною для помісної Київської Церкви, але з другого боку позбавляла її можливості покликуватися на патріярший авторитет. Брак опертя на авторитет патріярха, так дуже потрібний у договорах між партнерами, дуже послаблював поняття індивідуальності Київської Церкви супроти Латинської. Щогірше, що без відклику на патріярший авторитет у тому XVI столітті можна було легко посуджувати Київську ієрархію в якійсь антипатріяршій революції, чи взагалі в церковній революції, що на жаль потім і закидали Київським владикам.

З цього скрутного положення патріярх Єремія II знайшов такий вихід, що Луцько-Острозького єпископа Кирила Терлецького, промотора зв'язків з Римським престолом, назначив патріяршим екзархом. Так то патріяршим авторитетом можна було налаштувати відносини з верховним Римським престолом, не наражуючи цим самим особу самого патріярха на репресії в турецькій державі.

При цьому авторитет голови Київської помісної Церкви, Київського верховного архієпископа і митрополита залишався збоку, щоб відразу не ангажуватись усім авторитетом безборонної Київської Церкви в ці складні й небезпечні пертракції між двома помісними Церквами.

6. Перша Берестейська ініціатива

Київська Церква, наділена авторитетом патріяршого екзарха, як помісна перебрала свою долю в свої руки. Треба справді подивляти відвагу і рішучість цих кількох владик, а було тоді всього вісім єпископів у просторій Київській Церкві двох народів: українського і білоруського, у двох сфедерованих державах: Литовській і Польській. У часи потриденційського централізму, коли ще ані тоді, ані до сьогодні належно не уточнено відношення між поодинокими помісними Церквами та верховним Римським проводом, цих кількох єпископів приступило до переговорів з Польсько-литовською державою і з Римським престолом як представники помісно суверенної Церкви. Цим відважним актом вони довели до розуміння Вселенської Церкви не як уніформної, але як екуменічно зложеної з помісних.

Головну працю пророблювано на комісії чотирьох владик, очолюваній екзархом Терлецьким. Заключення комісії приймали і потверджували всі єпископи на пленарній сесії щорічного Синоду в Бересті під проводом Київського верховного архієпископа-митрополита.

Вперше ця єпископська комісія зібралася на початку 1590 в Белзі. Постанови цієї комісії підтверджено синодально в червні того ж року в Бересті словами:

А що які постанови вчинили і списали єпископи деякі з нас у Белзі в теперішнім році тисяча п'ятсот дев'ятдесятім, це постановлення

⁵ О. Halecki, “From Florence to Brest”, p. 112.

залишаємо в повній силі і цим листом нашим стверджуємо цим способом...⁶

У відношенні до Вселенської Церкви застерігали собі владики в цім першій Берестейськім документі лише літургічний аспект помісности Київської Церкви. У дійсності тодішніх відносин Польсько-литовської держави не так важним було легальне застереження помісних прав, як радше певність, що державна влада буде цю помісну індивідуальність респектувати і охороняти. Тому вже в цім першій прелімінарнім документі синодальної комісії передбачується подати потім артикули для уточнення потрібної державної гарантії.

Застерігаємо собі тільки, щоб найсв. римський Папа не міняв нам обрядів і всіх справ, себто служби і всього церковного порядку, якого держиться віддавна, наша св. східня Церква, і в цім порядку щоб лишилися ненарушені; а Його Королівська Милість нашого милостивого пана, щоб загарантувала наші вольності привілеями та затвердила артикулами, які ми подамо.⁷

Юридичний аспект помісности тут лиш загально заторкнено висловом про “вольності” і “привілеї”. Більше юридичним аспектом займався Синод 1590 лише у внутрішнім відношенні поміж поодинокими єпархіями і монастирями.

Вже перші вступні праці синодальної комісії для скріплення помісности Київської Церкви насторожили ідеолога уніформізму Пйотра Скаргу. Ще перед початком червневого Синоду видав він друге видання свого твору *О жондзе і єдносьці косьцьола Божєго под єдним пастежем*, присвячуючи його просто королеві. Церковне поєднання “під одним пастирем” розумів він як обрядове навернення східніх вірних на латинський обряд, хоч усвідомляв собі, що обрядово перетягнути вірних до іншої помісної Церкви є тяжче, як віросповідно навернути протестантів латинського обряду до Римо-католицької Церкви.

7. Оформлювання юридичної помісности

У наступнім 1591 році щойно в жовтні зібралися в Бересті Київські єпископи, разом з деякими священиками та визначнішими мирянами, між якими був також князь Константин Острозький. Так то цей III Берестейський синод можна звати, згідно з модерним розрізнюванням термінів, собором духовенства з участю мирянства.

Мабуть участі Острозького треба завдячувати, що собор 1591 багато займався розробленням юридичного аспекту помісности і то не лиш у внутрішнім, але й у зовнішнім житті Київської Церкви. Зокрема Собор постановив, що для королівської номінації на митрополита та єпископів Синод має подавати чотирьох

⁶ Акты относящиеся къ истории Западной Россіи IV (Санктпетербургъ 1851), No. 25, стор. 35. Documenta unionis Berestensis eiusque auctorum (collegit A. Welykyj) (Romae 1970), No. 1, p. 6.

⁷ M. Harasiewicz, *op. cit.*, pp. 162-163. *Русская историческая библиотека XIX* (С. Петербургъ 1903), столб. 619. *Documenta unionis Berestensis*, No. 2, p. 8.

гідних кандидатів. Ніхто з-поза синодальної кандидатури не має права обіймати владичого престолу.

Та чим виразніше єпископат оформлював помісність Київської Церкви, тим більше уряд це оформлення ігнорував. У лютім наступного 1592 на опорожнений Полоцький архієпископський престіл король номінував, без порозуміння з Київським єпископатом, зовсім недуховну особу: Богота Сілецького “в літах уже подошлого – за вірну службу як ротмістр”⁸.

У березні 1592 король відповів на перший начерк церковного поєднання синодальної комісії ще з 1590, але прийняв його як індивідуальне навернення чотирьох підписаних владик, а не як настанову єпископату помісної Церкви. Щобільше, на випадок, якщо Київський митрополит не був би згідний з цими чотирьома єпископами, то король виймав їх з-під зверхности митрополита і патріярха. Безперечно, що такого розчленування помісної Київської Церкви ніхто з владик не бажав.

Коли в січні 1593 звільнилося місце Володимиро-Берестейського єпископа, то князь Острозький уже задалегідь запобігав, щоб також цей престіл не дав король невідповідній особі за військові чи державні заслуги. За старанням Острозького цим новим волинським єпископом став Адам Потій. Хоч до того часу був він світською людиною, вдівцем, все ж таки це був чесний оборонець релігійної духовости і церковної помісности. Ахіллевою його п'ятою було лиш те, що він, як конвертит з кальвінізму сильно наголошуючи віросповідну правовірність, ставав необережним у справах збереження помісної суверенности Київської Церкви. Ще перед першим Берестейським синодом 1589 Потій переговорював про церковну єдність, але з латинським єпископом Луцька Бернардом Мацейовскім.

Тож сам князь Острозький зараз у червні 1593, у своїм листі до новоставленого єпископа Іпатія Потія, старався запобігти цій слабій сторінці свого приятеля. Ставив Потієві справу церковного поєднання радше в широкій інституціональній площині, ніж у формі приватних переговорів. Заохочував Потія до тісної співпраці з Київським єпископатом, а навіть з іншими східними помісними Церквами. Щоб запевнити державну захорону для Київської Церкви, Острозький вперше у цьому листі висунув вимогу місця в сенаті для всіх Київських єпископів нарівні з латинськими.

8. Сокальське відновлення Берестейської ініціативи

В наслідок державної холодної постави до Берестейської ініціативи 1590-91 рр., наступила в двох наступних роках стагнація у реформаторській діяльності Київської Церкви. У 1592 взагалі не було синоду, а черговий IV Синод у червні 1593 не вніс нічого нового.

Щойно нові збори комісії під проводом екзарха Терлецького у березні 1594 в Сокалі оживили діяльність єпископату. Комісія відновила свої постанови з 1590, зроблені в Белзі, додаючи вимогу щонайменше одного місця в сенаті для Київського

⁸ Акты относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи I (Санктпетербургъ 1863), No. 201, стор. 238.

митрополита. Під цими Сокальськими постановами позбирав екзарх Терлецький підписи інших владик, нечленів комісії.

Черговий V Берестейський собор зібрався в червні 1594 в неповнім складі єпископату. Примас Польщі старався взагалі не допустити до цього собору під претекстом, що король уже від дев'яти місяців перебував за кордонами Польщі.

Все ж таки, на цьому обмеженому Соборі 1594 екзарх Терлецький дістав уповноваження переговорювати з польським канцлером Яном Замоїським про наладнання відносин між Київською Церквою і Римською. Через канцлера Замоїського Сокальські постанови дісталися до нунція Германіка Маляспіні, а цей у жовтні 1594 позвітував про них ділово до Риму. Так то щойно на п'ятім році берестейська ініціатива дійшла до відома завжди чуйного і бистро інформованого Риму, хоч велася в тому часі дуже часта кореспонденція з нунціатурою в Польщі.

Папа Климентій VIII зараз вимагав від свого нунція точніших інформацій про цю нову для нього перспективу широкого церковного поєднання. Однак Замоїські відмовився даліше цією справою займатися, і Берестейська ініціатива знов застрягла на мертвій точці.

Зрушилася справа аж із списанням нового документу в грудні 1594, який міг був стати катастрофальним для Київської Церкви, але насправді став каталізатором для завершення за давнього діла.

Це польський єпископ Луцька Бернард Мацейовські гостив на початку грудня 1594 в своїй приватній резиденції у Торчині коло Луцька нового Володимиро-Берестейського єпископа Іпатія Потія, а з ним також екзарха Кирила Терлецького, ієрарха Луцька й Острогу. Там Потій списав у трьох примірниках нову заяву, якої текст властиво нічого нового не додавав до попередніх синодальних заяв. Натомість бракувало в тому новому тексті виразного застереження помісної індивідуальності Київської Церкви, так дбайливо відмічваної у кожному синодальнім документі. Такий дефективний текст заяви про верховну власть Римського архиєрея могли уніформісти легко використати для зігнорування, а навіть для заперечення Київської помісності у вселенській церковній єдності.

Правда, поміж оригінальний текст заяви та підписи владик втиснено дрібнішим письмом ще таку замітку:

Однак зберігаючи і в цілості виконуючи церемонії і обряди богочитання та святих Тайн, згідно з звичаєм Східної Церкви, справляючи лише ті артикули, які перешкождали б самій єдності, щоб усе відбувалося старовинним способом як колись, коли тривала єдність.⁹

Ця загальникова замітка лише про літургічний аспект помісності, ще й послаблена неспрецизованою клявзулею про зміну того, що перешкождало б єдності, ніяк не могла б стримати цілковитої інтеграції Київської Церкви в уніформовану латинську систему Римської Церкви.

⁹ M. Harasiewicz, *op. cit.*, pp. 172-175. G. Hofmann, *Die Wiedervereinigung der Ruthenen mit Rom, Orientalia christiana* III, 2 (Roma 1925), pp. 138-139. *Documenta unionis Berestensis*, No. 17, p. 34. Про це, що цю замітку втиснено пізніше між текст і підписи, див.: O. Halecki, "From Florence to Brest", p. 275.

9. Державна реакція

Коли Бернард Мацейовскі одержав одну з трьох, польську копію Торчинського документу, зараз заворушилася державна й церковна влада в Кракові. Терлецького покликано до короля і до нунція. Нунцій доручив перевірити становище Київських єпископів польському єпископові Львова Яну Соліковському, якому король ще додав Луцького єпископа Мацейовського і литовського канцлера Льва Сапегу.

У лютім 1595 нунцій двічі звітував до Риму про київських владик, а папа у березні принаглявав нунція діяти і прислати єпископа Терлецького до Риму.

Така нагла зміна у відношенні державного і церковного проводу Польщі до київських владик насторожила дипломатично досвідченого і чуйного князя Острозького. У березні прийшло до гострої листовної виміни між князем і Потієм. Тоді почало захитуватися довір'я і співпраця між сторожем київської княжої спадщини, ініціатором церковного зближення з Заходом і київськими владиками, які своєю необережністю виставили Київську Церкву на небезпеку бути предметом, а не підметом у цім зближенні з Заходом і затратити спадщину київської індивідуальности. Та не лише князя Острозького спонукав Торчинський документ до скорої акції. Сам Київський верховний архієпископ Михайло Рагоза був приневолений особисто перебрати ініціативу Берестейської акції в свої руки. Зараз же в грудні 1594 Рагоза, доповнюючи браки Торчинського документу, списав у своїй інструкції для екзарха Терлецького умовини публічного визнання папської зверхности. Це було збереження літургічної і юридичної індивідуальности Київської Церкви та запевнення хоч одного місця в сенаті.

Ще обширніше списала в 10 точках, у тому ж місяці грудні, свої умовини комісія п'яти владик, до якої входив екзарх Терлецький і єпископ Потій. Між точками юридичної помісности є вимога, щоб єпископів назначених королем святив незалежно від Римської Церкви Київський архієпископ, а Київського митрополита всі єпископи за благословенням Римського архієрея. Є там також вимога місць у сенаті для всіх Київських владик.

Таке виразне окреслення літургічної і юридичної помісности Київської Церкви охолодило краківську латинську метушню і всю справу відложено аж до червня.

Відсунення справи лише допомогло Київській ієрархії ще краще спрецизувати вимоги своєї помісности. На початку червня зібралася комісія чотирьох владик під проводом самого Київського архієпископа Рагози і оформила у знаменних 33 артикулах синодальні вимоги Київської помісности. Вся Київська ієрархія одноголосно підтвердила своїми підписами на передостаннім Берестейським синоді в червні 1595 цих 33 артикулів, “на які потребуємо гарантії від панів Римлян перше, заки приступимо до єдности з Римською Церквою”.¹⁰

¹⁰ M. Harasiewicz, *op. cit.*, pp. 178-181. G. Hofmann, *op. cit.*, pp. 142, 150. *Monumenta Ucrainae Historica* (collegit A. Šeptyckij) IX-X (Romae 1971), No. 110, pp. 157, 163. *Documenta unionis Berestensis*, Nos. 41-42, pp. 61, 68.

10. Берестейські артикули Київської помісности

В остаточних рішеннях Берестейського синоду 1595 приймається верховну зверхність Римського архиєрея як самозрозумілу річ. Однак перед публічним її визнанням вимагається від Римського архиєрея і від короля, як від найвищих суверенів Вселенської і Римської помісної Церкви та Польсько-литовської держави, прийняти 33 артикули Київської помісности. Ці артикули мали б нормувати відношення між помісною Київською Церквою з одного боку і Римським верховним проводом, Польсько-латинською помісною Церквою і Польсько-литовською державою, з другого боку. Практичний прецеденс для свого роду “помісного конкордату” і для теоретичного оформлення еклєзіології помісних Церков, який шотільки почався на II Ватиканському соборі.

Догматичні справи в постановах Берестейського синоду не становлять жадної проблеми, їх приймається на базі Фльорентійських рішень. У більшості Берестейських артикулів єпископат турбується забезпеченням літургічної і юридичної помісности та державним запевненням, що в цій помісности можна буде розвивати життя Київської Церкви.

З юридичних частин документу найбільш вагомим є 11 артикул, де вимагається, щоб новоіменованих єпископів висвячувано без інтервенції Римського престолу, а тільки Київський митрополит повинен складати заяву послуху Римському архиєреєві. Це основний елемент рівно-патріярших прав помісної Київської Церкви.

Знаменним є застереження в артикулах 13 і 31, щоб Берестейські рішення не інтерпретувати як вияв неприхильности до Візантійської Церкви і на майбутнє не віддаляватися від неї літургічно.

Ці теоретичні определения Київської помісности потребували ще практичного її вияву на загальному соборі Київської Церкви. Собор ієрархії, священства, монашества і мирян заманіфестував би загальне суспільне рішення жити згідно з артикулами помісности Київської Церкви в єдності з Вселенською Церквою під верховним проводом Римського архиєрея. Собор цілої помісної Київської Церкви був би таким могутнім виявом помісної суверенности, що з ним мусіли б у майбутньому числитися і польсько-литовська влада, і польсько-латинська ієрархія. Рішення загального собору було б тяжко потім нагинати та інтерпретувати на свій лад.

Тож як Острозький, так і Потій бачили конечність зовнішнього соборового утвердження Київської помісности саме в час цих історичних рішень. Тому від початку 1595 домагалися вони королівського дозволу на скликання собору. Однак по схваленні Берестейських артикулів у червні того ж року король категорично відмовив права скликати загальний собор. Щобільше, почали тоді навіть здержувати єпископів-делегатів від виїзду до Риму.

Лише завдяки наполегливості і матеріяльній жертвенності Терлецького вся Берестейська ініціатива знов не застрягла на мертвій точці. При кінці вересня 1595 делегати Київської ієрархії Терлецький і Потій добилися державного дозволу виїхати до Риму.

11. Незавидна доля Берестейських рішень

У Римі владики-делегати зустріли нові труднощі. За порадою комісії п'ятьох кардиналів з доданням деяких теологів, рішено Берестейські артикули зігнорувати. Римське торжество 23 грудня 1595 відбулося на основі Торчинського документу і синодального супровідного листа до артикулів, у якому визнавалося папську зверхність. Літургічну індивідуальність Київської Церкви потрактовано у папській буллі “Магнус Домінус” з тої ж дати як папський дозвіл, а не як невід'ємну природну характеристику помісної Церкви.¹¹

Можна собі уявити, в якому прикрому почутті відповідальности за долю помісности Київської Церкви опинилися тоді ці два владики-делегати. Треба подивляти їх рішучість і наполегливість, що в тому чужому римському середовищі, коли саме тоді приїхали до Риму один по одному два латинські єпископи з Польщі, Терлецький і Потій по двох місяцях таки добилися нового папського документу “Децет Романум Понтіфіцем”. Не було й це прямим і повним прийняттям Берестейських артикулів. Все ж таки, містився в ньому основний елемент рівнопатріярших прав Київської помісности.

Київський верховний архієпископ-митрополит мав право наставляти нових єпископів без папської інтервенції і тільки новопоставлений Київський митрополит потребував потвердження Римського престолу.¹²

Так то в лютому 1596 Київська Церква добилася в Римі найвищого авторитетного визнання своєї помісности. Однак зовсім противна доля судилася Берестейській помісності на місці в польській державі. Коли врешті прийшов державний дозвіл на скликання собору, чи радше лише синоду, на жовтень того ж 1596 року, то по думці польської влади цей синод мав стати тільки торжеством проголошення папської зверхности, а не найвищою збірною інстанцією Київської помісности.

Справжніми господарями на цьому останньому Берестейському синоді були три світські урядовці латинського обряду, а папу репрезентували там три латинські єпископи з українських міст Львова, Луцька і Холму. Головну промову на заключнім торжестві виголосив ідеолог включення Київських християн у Латинсько-польську Церкву, Пйотр Скарга.

Таке завершення Берестейських синодів було приниженням для всієї Київської Церкви, але іншої альтернативи Київська ієрархія в тодішніх відносинах не бачила. Тому більшість духовенства погодилася з фактом, що це вдалось хоч теоретично зберегти Київську помісність, і на цьому факті почала обновлювати Київську Церкву.

Однак головний сторож Володимирівой княжої спадщини, Константин Острозький, і владики двох найбільш західніх єпархій Перемишля і Львова, виставлені на найсильніший тиск польсько-латинського колоніалізму, таки не могли погодитися з тим фактом. У висліді витворилася всередині Київської Церкви сильна опозиція до останнього Берестейського синоду. Це ще більше ослабило Київську

¹¹ М. Harasiewicz, *op. cit.*, pp. 202-214. *Monumenta Ucrainae Historica IX-X*, No. 124, p. 190. *Documenta unionis Berestensis*, No. 145, p. 225.

¹² М. Harasiewicz, *op. cit.*, pp. 219-222. *Monumenta Ucrainae Historica IX-X*, No. 145, pp. 218-219. *Documenta unionis Berestensis*, No. 193, pp. 293-294.

Церкву. Через кілька дальших десятиліть ієрархія старалася опанувати цю внутрішню опозицію, але ніколи того не здолала.

12. Спроба завершити Київську помісність патріархатом

Чверть століття, одне покоління, пізніше внутрішня церковна опозиція оформилася 1620 в окремий відлам Київської Церкви з зовсім новою ієрархією, під козацькою зверхністю. Було це до деякої міри перещепленням Московської ідеї державної Церкви на українсько-козацький ґрунт.

Треба однак признати, що серед ієрархії та мирянства козацької Церкви було багато шляхетних патріотичних осіб. Власне один мирянин, шляхтич тої Церкви, Адам Кисіль, висунув у 1623 проект поєднання “Руси з Руссю”, себто обох Церков Київської спадщини. Поєднання мало б здійснитися на одному спільному соборі для вибору одного спільного Київського патріарха в єдності з Римським престолом. Константинопольський патріархат опинився був тоді в такій духовній кризі, що відклик до нього спричинював би радше замішання, ніж опору.

Утворення нового Київського патріархату насправді зводилося до надання патріаршого титулу вже існуючим патріаршим правам Київської Церкви. Зовсім влучно записав у своїх нотатках з 1629 секретар Римської Конгрегації Поширення Віри, монс. Франческо Інголі:

Ця гідність не додасть митрополитові, хіба ім'я, бо він вже має право висвячувати єпископів у своїй області і в цьому головно полягає і по суті патріархальне право, як видно з 6 канону першого Нікейського Собору.¹³

В історичній площині це було б світлим завершенням Берестейської ініціативи помісности. Для майбутности це було б створення суверенного християнського центру на Сході Європи з високим патріаршим титулом, який змінив би хід історії в далеко кращому напрямі. Та на превелику шкоду для всього християнства і для Вселенської Церкви до поєднання “Руси з Руссю” у Київському патріархаті не дійшло.

Собор у серпні 1628 в Київській Печерській Лаврі силою зірвали козаки. Світські патрони козацької Церкви не дали своїй ієрархії свобідно вирішувати церковні справи.

На жовтень наступного 1629 був заповіджений спільний собор обох Церков у Львові. Цим разом трудність виринула з іншого боку. Дня 6 липня 1629, точно в 190 роковини світлого завершення Фльорентійського собору, Римська Конгрегація Поширення Віри в довгій інструкції для нунція у Варшаві так звеліла:

Якщо Ваша Достойність довідається, що рутенці схизматики хочуть розглядати на таким спільнім синоді способи й умовини, за якими думають зробити єдність, то також у такому випадку ви повинні спротивитися скликанню такого синоду...¹⁴

¹³ D. Tanczuk, *Quaestio Patriarchatus Kioviensis tempore conaminum Unionis Ruthenorum (1582-1623)*, *Analecta OSBM I(VII)* (Romae 1949), pp. 128-144.

¹⁴ *Monumenta Ucrainae Historica IX-X*, No. 612, p. 719.

Так і залишилася Київська Церква ослабленою і розбитою. Її новостворений і козаками контрольований відлам з упадком козаччини схилився до сильнішої державної Церкви Москви і там затратив всякий слід київської помісности.

Натомість друга традиційна частина Київської Церкви, що втішається неперерваною ієрархічною лінією спадщини ще від Володимирових часів, мусіла через цілі дальші три століття терпіти постійну ерозію своїх помісних прав і своєї літургічної ідентичности.

Щойно у цьому, ХХ столітті верховний Києво-галицький архієпископ і митрополит Андрей Шептицький своїм великим духом і далекозорістю завернув це скочування вниз. Почалося усвідомлювання і відбудовування з руїн індивідуальної літургічної характеристики і помісних юридичних прав Києво-галицької Церкви. Віримо, що цей новітній процес світло завершить Берестейську ініціативу відновленням повної, ще Володимирової, суверенности одної об'єднаної Київської Церкви.

Для здійснення цього потрібно в першу чергу ясного усвідомлення, що Берестейські синоди не означали жадної ані віросповідної, ані обрядової, ані юридичної зміни. Це був виключно змаг Київської ієрархії за утвердження помісних прав Київської Церкви, яким вони залишили наступним поколінням до завершення.